

~ Hitzordu ~

Klis klasikoak: bilduma baten abentura 7 galderatan

IBON EGAÑA

Ondo bidean, *Behinola* hau eskuartean duzunerako, artikulu honetan aurkeztera gatozena asmo hutsetik baino hurbilago egongo da egikaritutako proiektutik. Izan ere, 2010eko udazkenean abiatu ziren Galtzagorri Elkartearen ekimenez eta Eusko Jaurlaritzako Hizkuntza Politikarako Sailburuordetzarekin elkarlanean, *Klis Klasikoak* bilduma martxan jartzeko lanak, eta 2011ko akabuan kalean behar lukete lehen emaitzek. Tartean izan dira hainbat bilera, hamaika solasaldi, artxibo-lan puska bat, eztabaida zenbait eta zalantza ez gutxi, taldean eginak nagusiki, Itziar Zubizarreta, Inazio Mujika Iraola, Patxi Zubizarreta, Dani Maiz, Asun Agiriano, Izaskun Jauregi eta Ibon Egañak osatutako lan taldeak jardun baitu *Klis Klasikoak* osatuko duten tituluen aukeraketan. Bidean agertu zaizkigun zalantza eta galdera horietatik izango ditugu abiapuntu proiektuaren aurkezpen gisako labur hau egiteko.

Zer da Klis Klasikoak?

Haur- eta gazte-literaturako lan klasikoez osatutako liburu sorta izango da *Klis Klasikoak*, ondare unibertsaleko klasikoak nahiz euskal HGLko klasikoak argitaratu edo berrargitaratzea xede duena. 4 eta 16 urte bitarteko irakurleei euskarazko obra kanonikoak eskura jartzea eta atzerriko klasikoen itzulpen egokiak eskaintzea du helburu nagusia.

Zer da klasikoa?

Zertaz ari gara, baina, klasikoak aipatzean? Italo Calvinok *Perché leggere il classici* (*Zergatik irakurri klasikoak*) lanaren hitzaurrean egindakoa da ziurrenik klasikoaren definizioa egindako hurbilpenik ezagunenetakoa. Ez da, jakina, Calvino, haur- eta gazte-literaturako klasikoez ari (Robinson Crusoe eta Dickens-i artikulua bana eskaintzen badie ere), baina helduen literaturako klasikoez esandakoek balio dute, ezbairik gabe, haur- eta gazte-literaturako klasikoentzat ere.

1. Klasikoak jendeak «berrirakurtzen» (eta ez «irakurtzen») dituen liburuak dira.
2. Klasikoak irakurri dituenarentzat altxorra dira, baina orobat dira altxorra inoiz irakurri ez eta lehenengoz irakurtzen dituenarentzat.
3. Klasikoak eragin berezia duten liburuak dira, ahantzezintzat hartzen direlako, edo inkontziente kolektibo nahiz indibidualarekin bat eginda memoriaren tolesduretan galtzen direlako.
4. Klasikoa berrirakurtzea lehen aldiz irakurtzea bezainbesteko aurkikuntza da
5. Edozein klasiko irakurtzea berrirakurketa da.
6. Klasikoa esan nahi duena inoiz esaten bukatzen ez duen liburua da.
7. Klasikoek gure irakurketaren aurretik jasotako irakurketen arrastoa dakarte berekin, eta atzetik dakarte kultur(et)an utzi duten arrastoa.
8. Klasikoek diskurtso kritikoen hauts andana eragiten dute, baina guztiak astintzen dituzte gainera.
9. Klasikoak zenbat eta entzutez ustez gehiago ezagutu, irakurtzean are eta berriago, ustekabeago, ezohiko diren liburuak dira.
10. Klasiko deritzo unibertsorearen baliokide gisa itxuratzen den liburuari, antzinako talismanen pare.
11. Zure klasikoa indiferentea ez zaizun hura da, zeure burua harekiko edo haren aurka definitzeko balio dizuna.
12. Klasikoa beste klasiko batzuk baino lehenago dagoen liburua da, baina lehenbizi besteak eta gero hura irakurri dituenak berehala antzematen du haren lekua genealogian.
13. Klasikoak aktualitatea hondoko zarata huts bilakarazten du, baina aldi berean ezin du hondoko zarata horrez beste egin.

14. Klasikoa hondoko zarata bezala darraiena da, are aktualitaterik bateraezinena nagusitzen denean ere.

Zergatik irakurri klasikoak?

Calvinoren galdera klasikoak indar berezia hartzen du irakurle gazteen esparruan ari bagara, hots, zergatik irakurri eta irakurrarazi haur- eta gazte-literaturako lan klasikoak, eskura izanik gaur egungo HGL ekoizpen zabal eta gaurkotua, euskarazkoa bezala itzulua? Eztabaida ez da gaurkoa: heziketa literarioak (eskolan nahiz handik kanpo) testuekin gozatzea eta sormena bultzatzea izan behar ditu xede ala bere zereginetakoa da obra kanonikoen ezagutza hurrengo belaunaldiei transmititzea eta obra horiek beren testuinguruan eta historian kokatzea? Gaur egun, ez dirudi bi helburuak lehian daudenik eta irakurle konpetenteak formatuko badira,

ezinbesteko dirudi obra kanonikoak ere irakurle gazteen esku jartzea. Teresa Colomerren (Colomer 2010) iritzian hiru dira literatur tradizioko obrak irakurtzearen komenientziaren arrazoiak: jendarte-lotura ezartzea, zentzia ezartzeko tresna izatea eta kultur mapa bat eskaintzea.

Colomerren hitzetan, jendarte-kohesioa ezartzeko bitartekoa da literatura eta, zehatzago, partekatutako ondare literarioa. Txantxarako erabiltzen diren aipamen literarioak, guztion akorduan dauden pertsonaiak, heroi eta antiheroiak, edo literatur lan kanonikoetan erabiltzen diren baliabide literarioak jendarte-komunikazioaren bitartekoak dira, belaunaldi berriek ere bereganatu behar lituzketenak, noiz eta kohesiorako beste bide ahul eta iragankorragoak (telebista eta zinema) nagusituz doazenean, edo jendarte gero eta zatikatuagoan bizi garenean.

Orobat, gizateriak bere buruaz hausnartzeko sortutako diskurtsoak ulertzeko gai izatea munduari zentzia emateko eta hari buruzko narrazioa sortzeko baliagarri dateke, Colomerren iritzian. Obra klasikoak azaletik barik sakonean ezagutzeko klabeak eskuratzeak literatur testuen arteko loturak egiten lagunduko digu eta ulermenerako tresna ahalik eta eraginkorrenak eskuratzen, mundua ulergarriago egin dakigun. Halaber, Colomerrek diosku, klasikoan irakurketak kulturaren barruan dauden

diskurtso-mailak eta hierarkiak ikusarazten laguntzen digula, postmodernitatean gero eta usuago den kultur ekoizpen guztiak maila berean kokatzeko joeraren aurrean.

Xede nagusi horiek zehaztuz eta eskola-testuingurura ekarriz, Colomerren arabera, honako inplikazioak ditu klasikoak irakurri eta lantzeak: ongien taxututako testuak ezagutzea, testuartekotasun-jolasarekin gozatzen ikastea eta jolas horren atzean dagoen berrirakurketaz jabetzea. Horrek guztiak, baina, klasikoen corpus egoki bat eskura izatea eskatzen du.

Zein dira Haur- eta Gazte-Literaturako klasikoak?

Ez da xamurra definizio bakarrean klasikoa zer den azaltzea, helduen literaturaz ari garela; baina areago zail dakiguke kontua haur- eta gazte-literaturaz ari bagara. Izan ere, denbora eta perspektiba baldin bada lan bat klasikotzat jotzeko erabili ohi dugun irizpide nagusienetako bat, HGLz ari garela murriztagoa da (murriztegia agian?) ikusmira historikoa, zenbat eta irakurketa-adinean beherago egin, estuagoa, gainera.

Gazte-literaturaren esparruan luke zailtasun gutxien klasikoak definitzeko, aski mugatua delako gazteentzat idatziak ez izanagatik, irakurle gazteenek bereganatu eta gazte-literaturako klasikotzat hartuak diren lanen corpusa. Mark Twain, Rudyard Kipling, Robert Louis Stevenson edo Daniel Defoe-ri gazte-literatura kanonikoan dagokien tokia inork gutxik jarriko du zalantzan (ezpada ustezko zuzentasun politikoaren izenean, Twain-en berridazketek orain gutxi ikusarazi duten bezala). XVIII. eta batez ere XIX. mendean, batik bat ingelesez sortutako eleberririk horiek, abentura (bere molde anitzenetan) protagonista dutenek osatzen dute HGL-ko klasikoen corpus ezagunena eta errekonozituena. Vicenç Pagès Jordàk-k argitaratutako gazte-literaturaren kanonak (2009), hala, *Robinson Crusoe*-n jartzen du gazte-literaturaren abiapuntua, eta amaiera, berriz, *Peter Pan*-en, izan ere, bere ustez, J. M. Barrie-ren lanak, irudimena azken muga gisa paratuz, gazte-literaturaren amaiera dakar: 1911rako idatzita zegoen gazte-literatura «guztia».

Zer egin, ordea, XX. mendeko gazte-literaturarekin? Hemeretzigarreneko abenturekiko elkarrizketan edo XX. mendeko kezkei erantzun nahirik sortu diren kontakizun berrien artean ez ote dago klasiko izendapena merezi duenik? Betsy Byars, Janus Korczack edo Joan Aiken-ek ba al dute lekurik gazte-literatura kanoniko baten barruan? Errekonozitzeko moduko kanona eta tradizio aberatsa izateak, ez bairik gabe, bigarren planoan utzi du XX. mende hasieratik aurrerako gazte-literatura, eta nekezago da halakorik topatzea gazte-literatura klasikoko bildumetan.

Aitzitik, bestelakorik gertatzen da haur-literaturaz ari bagara. Lewis Carroll-en *Aliceren abenturak lurralde miresgarrian*, Carlo Collodiren *Pinotxoren abenturak* edo L. F. Baum-en *Ozeko aztia* eta gisako lanak

haur-literaturako klasiko eta aitzindari eztabaidaekin diren arren, ez dirudi XX. mendera iritsita eten handirik dagoenik; alderantziz, XX. mendean sakondu eta areagotu zen haur-literatura, eta baita haur-literaturako klasiko garaikideetat ditugunak ere. Hala, Kenneth Grahame, Erich Kästner, Antoine Saint-Exupéry, Tove Jansson, C. S. Lewis, Gianni Rodari, Michael Ende, Christine Nöstlinger, Roald Dahl eta abar luze batek haur-literaturaren kanon zabalagoa osatu dute, eten garbirik gabekoa, tradizio ingelesak erabateko nagusitasunik ez duena eta aberatsagoa, neurri batean zailduz «klasiko» diren eta ez direnen arteko banaketa. Izan ere, perspektiba historiko laburragoaz ari gara dagoeneko, joera literario eta pedagogiko iragankorren araberrako ekoizpenez zenbaitetan.

Kontua areago lausotzen da, baina, irakurle txikienezako lanen artean «klasikoak» biltzen hasiz gero, eta albumen artean arakutzen hasita. XX. mende hasieran halako klasikorik falta ez bada ere (Beatrix Potter-en lanak, esaterako), mendearen bigarren erdialdera eta amaierara arte ez ditugu topatzen egun klasikotzat ditugun album-egileak (Quentin Blake, Helen Oxenbury, Allen Ahlberg, Anthony Browne...). Irudia eta hitzak batera doazen lanetan, halaber, bada desorekarik, izan ere, testuak eta irudiak ez baitira berdin zahartzen (eta, batzuetan, ez baitute egile bera ere). Halatan, HGLko klasikoez ari garenean, eta adin-esparru zabalaz ari garela kontuan izanik, garai, jatorri, helburu oso desberdinetako lanez ari garela gogoan izan behar dugu, eta «klasiko» izendapenaren atzean askotariko lanak kabitzen direla.

Bestalde, klasikoen bilduma bat egitea proposatzen denean, «unibertsal» kontzeptuaren inguruko zalantzak ere nahitaez datoz mahai gainera gaur egun. Mendebaldeko tradizioa (eta batik bat anglosaxoia) lehenetsi behar ote da, tradizioz egin den bezala, edo ahalegina egin behar ote du halako bilduma batek, ikuspegi postkolonial batetik, bestelako herrialdeetan egindako literatura aintzat hartzeko? *Klis Klasikoak*-eko klasikoen zerrenda osatzerakoan, mendebaldeko kanonari eman diogu lehentasuna eta hura izan dugu abiapuntu, euskaraz oraindik corpus kanonikoena ere osatzeke dugula gogoan hartuta. Hartara, Andersen sariaren irabazleen izenak, IBBYren Ohorezko Zerrendak, SOL-en irakurketa gidak, eta Peonza taldeak atondutako *Cien libros para un siglo* edo Quentin Blake eta Julia Eccleshare-k berriki apailatutako *1001 libros infantiles que hay que leer antes de crecer* liburuak ibili ditugu eskuartean, itzulgaien corpora zahazterakoan.

Zer dugu euskarara itzulia?

Izan, badira, jakina, euskarara ekarritako HGL klasikoa. 1970eko hamarkadan Kimu sailean itzultako *Gilen Tel* edo Jules Vernerren itzulpenak har ditzakegu bide honen aitzindaritzat, aurrez egindako ahalegin

isolatuez gain. Izan da, halaber, nazioarteko klasikoak euskarara ekartze-ko ahalegin sistematiko eta jarraituagorik. Hala, 1980ko hamarkadan berebiziko garrantzia izan zuen Elkar argitaletxeak abian jarritako Itzul sailak, non 1979tik 1992ra bitartean 86 liburu argitaratu baitziren. Jules Verne, Carlo Collodi edo Kipling-en lanekin batera, haur-literaturako klasiko modernoagoek ere lekua izan zuten bertan, XX. mendeko HGL kanonikoa euskarara ekarriz: Peter Härtling, Gianni Rodari, Maria Gripe edo Ursula Wölfel euskarara itzuli ziren, eskola eta ikastoletako irakurle gazteek ondare unibertsal horren berri izan zezaten. Manu López eta Xabier Etxanizen arabera (López & Etxaniz 2004), hasierako itzulpenak testuen egokitzapenen euskaratzeak dira, ez jatorrizko testu osoenak. Bestetik, itzultzaileetako zenbaitek ez zuten itzultzaile formaziorik, eta beharrak eraginda, itzultzaile jardundako irakasleak ziren itzultzaile bainoago. Halaber, itzulpenetako asko, 1980ko hamarkadan, ez ziren jatorrizko hizkuntzatik euskaratu, ezpada gaztelaniazko itzulpena sorburu-testu gisa hartuta.

1990eko hamarkadan jatorrizko nahiz itzulitako obrak konbinatzen zituzten hainbat sailetan ikusi zuten argia HGLko klasikoetako askok: Elkar argitaletxeko «Xaguxar» eta «Branka» sailetan, esaterako, eta baita

SM eta Desclée de Brower argitaletxeetan ere. Izan zen, halaber, klasikoak sail berezietan argitaratzeko ahaleginik ere: Elkar argitaletxeko «Klasikoen kutxa» bilduma, esaterako, nahiz, López eta Etxanizek diotenaren arabera, bertako itzulpen asko egokitzapenen euskaratzeak diren eta ez duen bide emankorregia izan. 2001etik aurrera, bestalde, Erein argitaletxeko «Gure klasikoak» bildumak klasiko unibertsalen gazteentzako egokitzeari ekin zion, jarraipen handiegirik izan ez duen bidea zabalduz. Beste zenbaitetan, euskara-ikasleentzako edizio berezietan argitaratu dira klasikoen bertsiio moldatuak («Irakurmendi» saila, kasurako). Halaber, gogoan izatekoa da EIZIEk eta Eusko Jaurlaritzak elkarlanean argitaratutako Literatura Unibertsala bilduman jaso direla gazte-literaturako klasiko ez gutxi (*Robinson Crusoe*, *Huckleberry Finnen abenturak*, *Altxor uhartea*...).

2000tik orain arteko epean, azkenik, badira itzulitako HGLaren baitan gertatutako aldaketa ohargarri zenbait. Batetik, album ilustratuen argitalpenak gora egin du, eta gaur egungo egileen lanekin batera, album garaikidearen klasikotzat hartzen diren hainbat obra eman da argitara euskaraz, edizio zainduetan (Arnold Lobel, Maurice Sendak, Leo Lionniren lanak, kasurako). Bestalde, irakurle gaztetxoengana heltzeko asmoz, egungo fenomeno literarioak (*Harry Potter*-en saila, *Gose Jokoak*...) itzultzeari ekin diote euskal argitaletxeek, klasikoen itzulpen eta argitalpena bigarren planoan utziz erabat.

Testuinguru horretan, beraz, argitaratu dira HGL-ko klasiko zenbait, baina ez modu sistematikoan gehienetan, ezpada adinaren arabera banatuta orotariko lanak (hala jatorriz, izaeraz nola kalitatez) biltzen dituzten sailen barruan. Liburuaren biziraupena areago laburtu da, bestalde, merkatuaren nagusitzearen eraginez eta, hala, azken hamarkadan obra kanonikoen edizio zainduak egitea ez da argitaletxeen lehentasuna izan. Horiek aintzat hartuta, bilduma honen xedea hutsune horiek hein batean estaltzea da, eta kalitatezko obra kanonikoak euskaraz eskaintzea irakurle gazteenei. Askotariko bideak hartu beharko dira liburu sorta hau abian jartzerakoan, beraz: garai batean eskaerari erantzuteko halamoduz itzulitako klasikoen itzulpen berriak egin beharko dira batzuetan, txukun itzuliak izanagatik agortuta dauden zenbait edizio berriro merkaturatu hainbatetan, edo sekulan itzuli gabeko klasikoak estreinakoz euskaraz eskaini, azkenik.

Bada klasikorik euskal haur- eta gazte-literaturan?

Haur- eta gazte-literaturako klasiko unibertsalak zein diren zehaztu eta haien artetik aukeraketa egiterakoan, zailtasunak izan arren, gutxi-asko finkaturiko kanon batez dihardugu. Aitzitik, euskal HGLko klasikoak aipatzean zertaz ari garen zehaztea ez da hain erraza. Izan ere, literatur

sistemako beste esparru gehienak bezala, euskal HGLa ere berankorra da mendebaldeko literatura nagusietakoekiko. XIX. mendeko Bizenta Mogelen alegien itzulpenak hartu ohi dira euskal haur- eta gazte-literaturaren aurrekari gisa (eta, jakina, *Ipui onak* lana nekez jar dezakegu parez pare XIX. mendeko abentura-eleberri ingelesekin, esaterako); 1960ko hamarkadan ezarri dute HGLren historialariek, aldiz, HGL autonomo, asmo moralizatzailek eta didaktikorik gabekoaren sorrera, Marijane Minaberrirekin. Azkenik, 1980ko hamarkadaren hasiera hartu ohi da euskal haur-literatura modernoaren abiaburu gisa, Anjel Lertxundi, Bernardo Atxaga edo Mariasun Landaren argitalpenak aitzindari eztabaidaekin direla (ikus Xabier Etxanizen *Euskal haur eta gazte literaturaren historia*). Edonola ere, beraz, literatur ekoizpen erlatiboki aski berri eta berankorraz ari gara eta ez dugu, inolaz ere, beste literaturetan izan dezakegun perspektiba historikorako tarterik, eta hortik sortzen da galdera: har ditzakegu dagoeneko «klasikotzat» 1980-90etako hamarkadako literatur lanak? Izan ere, gazte-literaturaren kasuan, esaterako, nekez aurkituko dugu egungo irakurleentzat erakargarria

izan daitekeen klasiko euskaldunik ezpada azken bi hamarkadetan.

Halaber, gogoan izatekoa da euskal HGL-ren inguruko ikerketa eta kritikaren esparrua mugatua izan dela (eta dela) eta, ondorioz, kanonizazio-bideak ere ahalmen urrikoak direla, hots, ez dutela izan kanon eta tradizio partekatu, ezagungarri bat ezartzeko adina indar, eta beraz, klasikotzat dugun euskal HGLko obra batek nekez eragiten duela hartzailearengan klasiko unibertsal batek eragiten duen oihartzun sakonik. Horrez gain, gogoan hartzekoa da euskal HGLren esparruan ahozko literatur tradizioak izan duen pisua, hein batean, idatzizko HGL ekoizpen urria konpentsatu duena. XIX. mendean hasita, euskal ipuinak eta folklorea bildu duten ikertzaile edo idazleen lanek (Webster, Barbier, Lafitte, Aristia, Azkue, Barandiaran, Satrustegi, Arratibel...) altxor ederrak jasotzen dituzte beren baitan, eta gutxitan eta berandu jarri izan dira haur- eta gazte-irakurleen esku edizio txukun eta zainduetan. Alabaina, HGLko klasiko unibertsalez aritzean, tradizio idatziko lanak

hautatu dira; aldiz, euskal HGLko klasikoak ahozko literaturaren esparruan bilatu behar ote ditugu?

Hirugarren arazo bat ere planteatzen da euskal HGLko klasikoak berrargitaratzeko orduan: aldaera linguistikoei dagokiena, hain zuzen. Izan ere, Mayi Ariztiaren ipuinetako edo Oxobiren poemetako euskara urrun dago, agian urrunegi, klasiko berrargitaratu horien irakurle potentzialaren gehiengo handi batengan euskaratik (Hegoaldeko eskoletako haur eta gaztetxoenetik). Haiek egokitzea dateke aukeretako bat, jatorrizko testuaren aberastasun linguistikoa murriztuz eta irakurleei eskura jarritako euskara unformatuz hein batean; bere horretan berrargitaratzeak, baina, irakurle-kopuru arras mugatuarentzako moduko liburu bihurtuko lituzke berrargitalpenok. Alabaina, klasikoaren bildumaren irizpideetako bat testuen jatorrizko bertsiokoak bere horretan mantentzea baldin bada (itzulpenetan jatorrizko testu osoa itzuliz eta egokitzapenak baztertuz), alderantzizko irizpidea hartu behar ote da euskal HGLko klasikoaren kasuan?

Tradizio laburra, kanonizazio mugatua, perspektiba falta, ahozko tradizioaren nagusitasuna eta euskalkiek sor dezaketen urruntasuna, auzi guzti horiei erantzun bat eman beharra dakar, beraz, euskal HGL-en hautapena egiteak, eta ez beti erabateko ziurtasunez.

Azkenik, bildumarako izangaien peskizan hasita, bestelako zalantzarik ere agertu da bidean. Asun Balzola edo Juan Karlos Egilleor bezalako

egileek ba ote dute lekurik euskal HGLko klasikoen bilduma batean? Euskal HGL sistemarekin estu lotutako egileak izanagatik, eta haren sortze eta finkatze aroan zeresan handia izandakoak, gaztelaniaz idatzi izanak badirudi bildumatik at uzten dituela eta, orobat, ez dirudi klasiko unibertsalen sailean lekurik luketenik, halako *no man's land* definitu gabean geratuz halabeharrez.

Zergatik berrargitaratu euskal klasikoak?

Zailtasunak zailtasun (edo agian zailtasun horiexengatik) hainbat dira *Klis Klasikoak* proiektuaren baitan euskal HGLko klasikoak berrargitaratu garamatzaten arrazoiak. Batetik, euskal HGLko klasikoen bilduma osatzea haur eta gazteek euskarazko literaturaren tradizioa ezagutzeko bidea da, euskal HGLren ibilbide bat modu erakargarrian ikusaraztekoa. Halaber, haurrei euskaraz sortutako obrarik onentsuenak eskura jartzeko modua dakar halako bilduma batek. Liburuen bizitza gero eta laburragoa den honetan, katalogoz kanpo edo liburutegietako fondo gordeetan ezkutatuta dauden hainbat klasiko modernori bigarren bizitza eman nahia dago bilduma honen xedeen artean. Orobat, ez dira gutxi edizio ez txukunegietan, ilustraziorik gabe edo gaizki zahartu diren irudiez hornituta argitaratutako euskal HGLko testu gogoangarriak. Horiei behar bezalako jantzia ematea eta merezi bezalako edizioa egitea izango da bilduma honen beste xedetako bat.

Zalantzak adina izan dira, edonola ere, bidean egindako aurkikuntzak eta bidera azaldu zaizkigun bitxiak. Estreinakoz irakurtzen dituenarentzat nahiz berrirakurtzen dituenarentzat altxorra diren liburu horiek (Calvinoren hitzak gogoan) irakurle gazteenen esku jartzea izango du xede aurrerantzean *Klis Klasikoak* sortak.

Erreferentziak

- CALVINO, Italo (2009): *Por qué leer los clásicos*, Siruela, Madril.
- COLOMER, Teresa (2010): *Introducción a la literatura infantil y juvenil*, Síntesis, Madril.
- LÓPEZ GASENI, Manu eta Xabier ETXANIZ (2004): *90eko hamarkadako haur eta gazte literatura*, Pamiela, Iruñea.
- PAGÉS JORDÁ, Vicenç (2009): *De Robinson Crusoe a Peter Pan. Un canon de literatura juvenil*, Ariel, Bartzelona.